

5. Uppslagsboken och naturvetenskapens utveckling.

Uppslagsboken har ofta ambitionen att vila på naturvetenskaplig grund. Till och med *Biblisk*

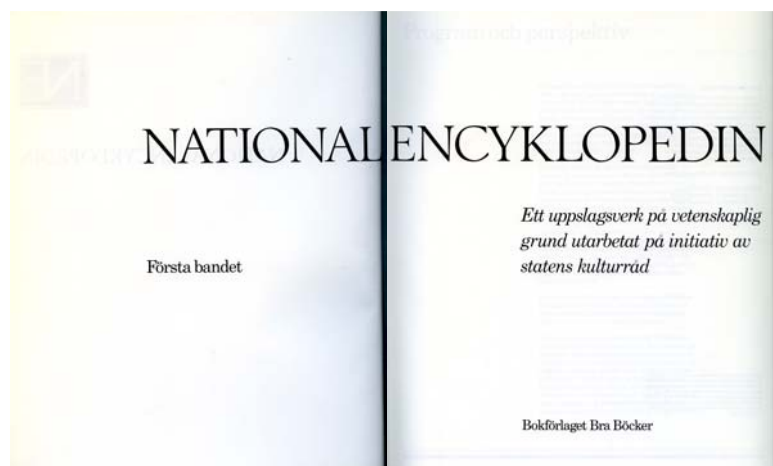
real och werbal Concordans – eller Homiletiskt Lexicon, der uti Personer, Länder, Städer m.m. warda beskrefne, åtskillige betydelse af ord och talesätt anmärkte, och under dem Flera den Heliga Skrifts språk så anförde, att mörka och svåra rum förklarad, och i synnerhet Trones Lära och Lefwernes Plickter, i vår Christeliga Religion afhandlas, utgiven i svensk översättning 1789, innehåller ordet "real" i sin rubrik, vilket antyder att även denna har naturvetenskapliga ambitioner.

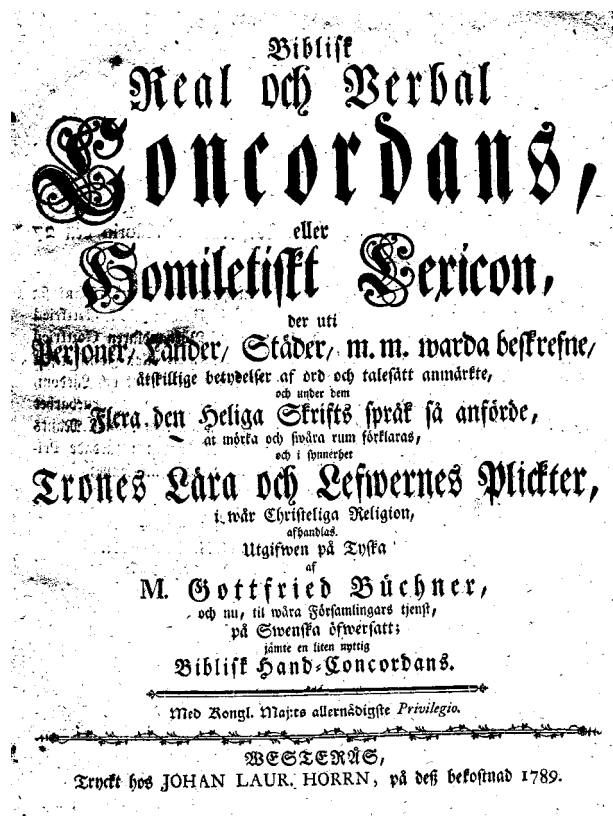
Ett par av de omvälvande teorier som publicerats under tiden från sent sjuttonhundratall till idag är dels Darwins utvecklingslära och dels geologins framväxt som vetenskap och platt-tektoniken.

Låt oss följa några olika ord som har med människan och med jorden och geologin att göra genom seklerna, från Franska Revolutionen till NE:

De kommentarer som görs till de olika orden är helt och hållet våra egna och bygger inte på någon speciell sakkunskap. I många fall har vi inte ens brytt oss om att slå upp i någon uppslagsbok för att kontrollera att det vi säger verkligen är sant.

Slarvigt av oss – eller hur?

Den bibliska concordansen 1789.

Här har vi hoppat över de bibliska hänvisningarna samt tänkespråk och liknande som också hör hemma i originalartiklarna:

Materia Et ämne, hwaraf något tilreds och göres.

Jord Den andra synliga hufwud-delen af werlden. Har i Ebreiskan sitt namn av *nedrig wara*; dels efter himmelen öfwer henne är uphöjd, dels efter hon trådes med fötter. Är förträffelig ibland den Majestätlige Gudens skapade wärk, och bär et ostridigt bewis om hans allmagt, wishet och godhet. Han har med sitt alsmägtiga finger beredt henne, i synnerhet människomen til nödigt uppehälle, til beqwämlighet och förnjöjelse. Hon skal i sin omkrets innefatta 5400 Tyska mil, och wara af en klotformig skapnad; warandes de höga berg, som deruppå äro, ringa at anse emot hela jordenes storlek.

Jordbäfning Den häftiga skakning, som förmärkes på jorden, stundom i hela och widlöftiga landsorter. De naturkunnige berätta oss, at under jorden, särdeles på bergagtiga ställen, finnes åtskilliga hål och gångor, så på alla sidor tiltäpte, at den der uti warande luften ej kan, utan med våldsamt, sig uttränga. Dessa hålur skola befinnas innehålla, utom andra, jämwäl sådana dunster, som äro starkt blandade med swafwel och saltpeter; hwilka då de, antingen genom egen inbördes rörelse, eller genom någon stens hastiga nederfallande, eller ock genom någon underjordisk eld, warda itände, bryta sig ut med knall, och sådan kraft, at jorden deraf skakas och bäfwar. Man kan härom göra sig et begrep, af de i krigskonsten bekanta *miner*. I allmänhet, och enkannerligen hwad de öfwnaturliga jordbäfningar angår, härröra de af den store Gudens oinskränkta och undergörande magt.

Människa Betyder et skapadt kreatur, som består af en lefwande kropp och en förnuftig själ, är begåfwad med en fri wilja och til en oändelig lycksalighet ämnad.

SVENSKT

**KONVERSATIONS-
LEXIKON.**

FÖRSTA DELEN.

STOCKHOLM.
TRYCKT HOS P. G. BERG.
1845.

Svenskt konversationslexikon 1845
Tre band.

Ur förordet: ”Meningen med ett dylikt (*konversationslexikon*) kan icke vara att man här af skall lära sig, allraminst lära sig grundligt, något af de ämnen, det behandlar. Det måste alltid förutsätta vanlig bildning och underbyggnad i vetandets elementer. ... finna en vägledning till ... de ämnen, som kunna förekomma i allmänna lefvernet och i en bildad konversation.”

Här är alltså folkbildningsidealet uttalat.

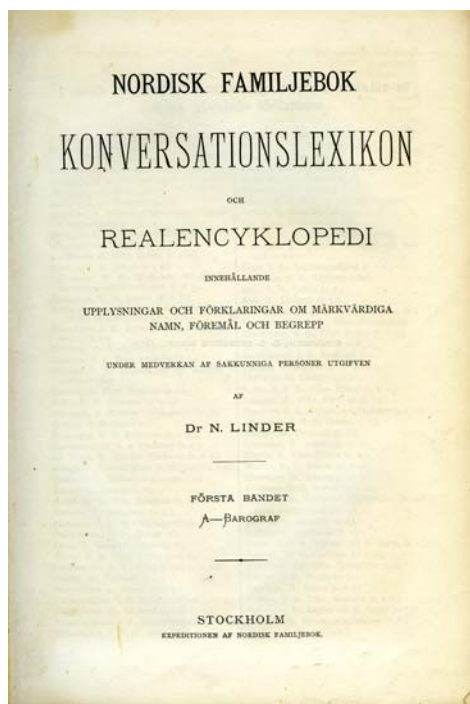
Materia kallas vid Andrarums alunbruk den svarta alunskiffer, som beganas till utbringande af alun. Så benämnes äfven vid ståltillverkningen den blandning af kolstybbe med litet aska, hvilken begagnas uti stålkistorne til jernets inpackning.

Observera vilken oerhört inskränkt betydelse ordet har här jämfört med vad det angavs till i Concordansen.

Jord, jorden, tellus finns inte med medan däremot *jordarter* och *jordbäfnig* finns. Inte heller ordet *planet* finns medtaget vilket det däremot gjorde i 1789 års Concordans, se bladet om ”förändrade betydelser”.

I slutet av artikeln *Jordbäfnig* ges en översikt över jordens uppbyggnad som är intressant genom sitt strikt naturvetenskapliga perspektiv.

Ordet *människa* finns inte med.

Nordisk Familjebok 1876, 18 band

Första utgåvan av Nordisk Familjebok har ambitionen att ge "Upplysninger och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp" och den har minsann utarbetats "under medverkan af sakkunniga personer. Det ni! Bättre kan det väl aldrig bli?"

Den här upplagan har vi lånat från Mats Trondman på Växjö universitet. Tyvärr är den inte komplett: Banden 2 och 10 saknas. Var snälla och behandla den med stor försiktighet – men bläddra gärna.

Ordet *Menniskan* skulle ha funnits i band 10...

Å andra sidan: År 1859 publicerades Darwins skrift "On the origin of species through natural selection" (*Om arternas uppkomst genom naturligt urval*).

Så även om vi inte kan titta på ordet *Menniskan* så kan vi se vad som står om Darwin.

Man slås av att redaktionen totalt reservationslöst ansluter sig till Darwin: "... 1859 utkom Darwins bok *On the origin of species by means of natural selection*, genom hvilken den dittills herskande föreställningen att arterna varit samt äro fasta och oföränderliga skakades i sin innersta grund." Uppslagsordet *Darwinism*, spalt 933, band 3 tryckt 1880. Detta genomslag fick Darwinismen alltså på 20 år – Jämför med hur rasbegreppet behandlas i uppslagsböckerna ända fram till Nationalencyklopedin...

Darwin får – måste man väl säga – ett positivt omdöme i spalt 932: "Hans arbeten utmärka sig också, på samma gång de genom sitt innehåll röja djerfheten hos et överlägset snille, i sjelfva formen genom en blygsamhet, som skulle pryda mången mindre framstående forskare." Läs gärna hela artikeln om Darwin. Sådant blommigt språk finner man inte i moderna uppslagsböcker.

Artikeln *Jorden*, band 7 från 1884, konstaterar i spalt 1332 att jorden borde ha en mer eller mindre fast kärna omgiven av en yttre kärna av smält eller halvsmält material. Det här stämmer ganska väl med dagens uppfattning men står i stark kontrast till vad man säger i 1923 års upplaga av Nordisk Familjebok.

Läs gärna artikelns avslutning – från övre delen av spalt 1333 med början "- En gång afskild ur det ursprungliga dunstklotet ..." Det är en fantastisk och dramatisk skildring av hur jorden bildas och utvecklas, med ett språk och en inlevelse som skulle pryda vilken skönlitterär bok som helst...

NORDISK FAMILJEBOK **Nordisk Familjebok 2:a upplagan, 1904, "Ugglan", 38 band**

KONVERSATIONSLEXIKON
OCH
REALENCYKLOPEDI

NY, BEVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:
LECHE, V. PROFESOR PÅ JOHANNANSDA SKOLEN
WESTRIN, J. T. LÄSARE VID HÖGSKOLEN I GÖTTINGEN
WESTRIN, J. T. ARTIKELREDAKTÖR I HILFREDSTAD, ÖSTGÖTTALÄNS LÄN
MEIJER, B. FÖRSTAVISE I GÖTTINGEN
WARBURG, K. PROFESOR I ANATOMI VID UNIVERSITETEN I WÜRZBURG
HILFREDSTADARTIKELREDAKTÖR: BERNHARD MEIJER

FÖRSTA BANDET
A—ÅRSMÅT

STOCKHOLM
NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS AKTIEBOLAG

Darwins bok "On the origin of species through natural selection" (*Om arternas uppkomst genom naturligt urval*) hade ju publicerats ungefär 20 år innan första upplagan kom ut, men tyvärr saknas bandet där "människan" står. "Ugglan" blir vårt första möte med Nordisk Familjeboks åsikter i frågan.

Geologin hade successivt utvecklats som vetenskap parallellt med paleontologin och det hade nära nog blivit högsta mode att samla på fossil av alla upptänkliga slag. Däremot var det ännu två år kvar innan Wegener skulle publicera teorin om kontinentalförskjutningen.

Industrialismen hade också fått fart i Sverige vid det här laget.

Materia (i band 17, utgivet 1912) upptar nu mer än en spalt och är skilt från uppslagsordet **Material**, vilket är *ett ämne, hvaraf någonting förfärdigas*. Här har alltså ordet *material* övertagit den betydelse som *materia* hade 1789.

Jorden (i band 13, 1910) får sju-och-en-halv sida där det kan vara kul att jämföra beskrivningen av jordens inre (spalterna 135-136) med motsvarande beskrivning i konversationslexikonet 65 år tidigare. Av texten i spalterna 138 till slutet av artikeln framgår också hur paleontologins utveckling har påverkat synen på jorden.

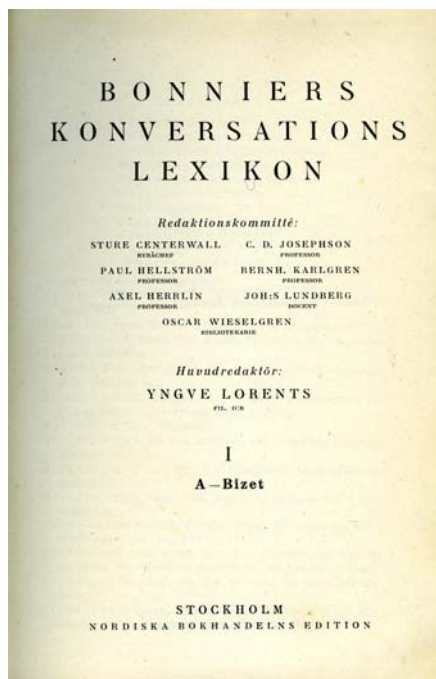
Jordskalf ges nästan tre fulla sidor och speciellt om man läser texten i spalt 164 kan man se hur tanken om kontinentalförskjutning är på väg att växa fram. Wegeners arbete skulle visserligen inte publiceras än på två år – men teorin sprang ju inte fram ur ett vakuum utan tankarna på en kontinentalförskjutning fanns och dryftades redan vetenskapsmän emellan.

Människan (band 19, tryckår 1913, drygt 50 år efter Darwins publicering). Artikeln sträcker sig från spalt 242 till och med spalt 269 – utan att Darwin nämns en enda gång. Däremot har man helt anammat utvecklingsteorin och det finns inte ens en antydning om "Et skapat kreatur" eller att människan skulle vara förutbestämd till en "oändelig lyckalighet". Även om alltså det gudomliga ursprunget är uppgivet så anges det med all önskvärd tydlighet i spalt 259 att "Några rester af henne (*urmänniskan*) utanför vår världsdelns gränser äro ännu ej kända." Så även om människan inte längre var gudomlig så var hon åtminstone europeisk och inte afrikan eller sydamerikan eller något liknande.

I spalt 270 börjar artikeln **Människoraser** och sträcker sig till spalt 276. Även om texten antyder att man har stora problem att finna någonting som skulle skilja olika "raser" av människor åt, så var det ändå en svensk forskare som uppfann kranietmätningen och därmed lade grunden för den stolta svenska traditionen med vetenskapligt baserad rasism vid det rasbiologiska institutet i Uppsala. Artikeln om människoraser får alltså ses i ljuset av svensk stolthet över metoden att klassificera "raserna" och den plötsliga insikten att vi människor tillhörde djurriket och att det följaktligen skulle kunna finnas raser hos oss lika väl som hos våra släktingar primaterna.

Hen R

Bohman

Bonniers konversationslexikon 1922, 13 band

1922 – då första bandet av Bonniers konversationslexikon kom ut – var Wegeners teori om kontinentalförskjutningen redan 10 år gammal.

Den korta artikeln om *jorden* nämner bland annat Wegeners teori: ”Ganska stor anslutning har Wegeners teori om kontinentalflytningen vunnit.” Den har även fått ett eget uppslagsord.

Artikeln om *jordskalv* nämner inte någonting om kontinentalförskjutningen – så även om teorin var känd så hade den inte riktigt fått sitt genomslag.

Människan, spalt 507 tom 512, har nu detroniserats ytterligare och vårt ursprung är inte entydigt i Europa. I spalt 511 sägs att ”... Fynd ha sedan gjorts flerstädes ... samt i Palestina och Rhodesia.”

Utvecklingsläran har introducerats som eget uppslagsord.

Människoraser har nu expanderat som uppslagsord av vikt för den bildade konversatören och upptar drygt 14 spalter att jämföra med *Människan* som fick drygt 5 spalter. Den nationella stoltheten lyser igenom: ”Renast är (*den nordiska*) rasen i Skandinavien, särskilt i Sverige...”

Vi har nöjt oss med att låna bibliotekets exemplar av Bonniers Konversationslexikon, trots att det är en senare (den andra, faktiskt) upplagan. Det här utställda verket har 15 band och utkom 1937.

Jämför gärna med vad vi citerat ovan – det har inte vi gjort.

Nordisk Familjebok 3:e upplagan, 1923, 23 band

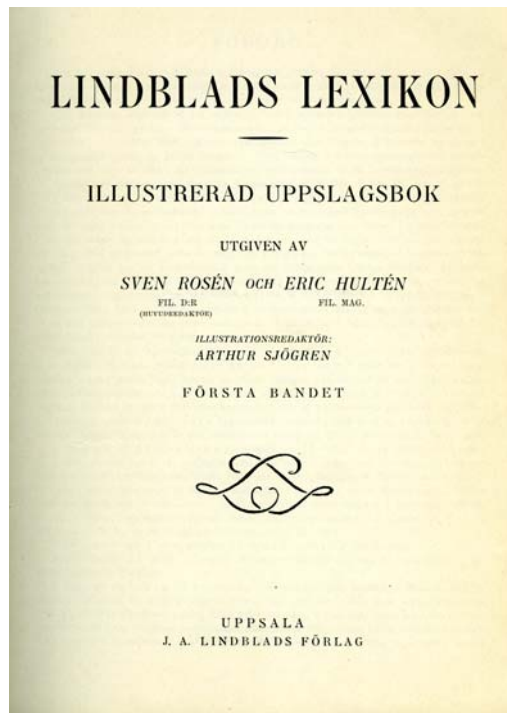
1923 hade det bara gått 11 år sedan Wegeners teori publicerats och den har inte hunnit avsätta några spår alls vare sig i artikeln om *jorden* eller i den om *jordskalv*. Tvärtom säger man att ”Wegeners ... teori om kontinentalförskjutningar är mycket omstridd.”

Man hävdar med vetenskaplig argumentation i artikeln *Jorden*, band 10, tryckår 1929, spalt 1175, att ”Då ... bergarternas smältpunkt stiger med det ökande trycket, torde denna aldrig uppnås utan beståndsdelarna i jordens inre överallt befinna sig i fast form...”

Människan ägnas drygt nio spalter text och *människoraser* cirka fem spalter. I den senare artikeln sägs (band 14, tryckår 1931, två år innan Hitler väljs till rikskansler i Tyskland, spalt 630) att ”Också

själsliga rasskillnader finnas...”

Samtidigt anför man – till skillnad från Svensk Uppslagsbok både 6 och 26 år senare – att Aboriginerna bara liknar, inte härstammar från, Neanderthalarna. Man anför också starka tvivel på hela rasbegreppet i spalterna 633 och 634. Bara några exempel: ”Mot denna rasindelning kunna vissa anmärkningar göras. Den är i mycket mera en folk- än rasindelning. Begreppet ’lägre raser’ är ej naturvetenskapligt i nutida mening. Sydamerikanska gruppen är rätt konstlad. Det nutida modet att skarpt skilja ... är ej säkert vetenskapligt grundat. Den gula ... föga berättigad. ...”

Lindblads lexikon 1925, 3 band

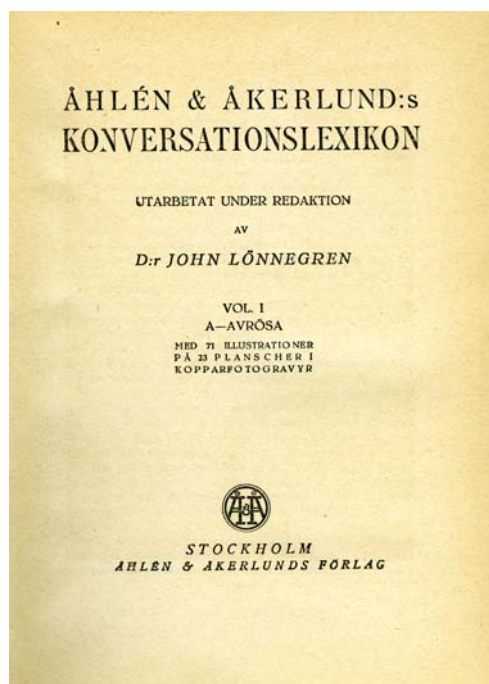
Bara drygt tio år efter att Wegener publicerat teorin om kontinentalförskjutningen hänvisar man till det uppslagsordet från artikeln *Jorden*. Band 2, spalt 437, tryckår 1927. Medan Nordisk Familjebok i 1923 års upplaga band 10 hävdade att jordens inre var helt fast, säger Lindblads lexikon att jordens kärna "... är troligen i viss mån plastisk, men på grund av det oerhörda trycket ej i vanlig mening flytande." Se där en utmärkt formulering som skulle hedrat Nordisk Familjeboks redaktion – och det två år före band 10 i Nordisk Familjebok. Det var synd att Nordisk Familjeboks redaktion inte läste Lindblads lexikon.

Artikeln *Människan* är väldigt kort medan däremot *Människoraser* fått cirka 4,5 spalter och dessutom två bildsidor, band 2 spalt 1484 och framåt.

Människoraser inleds med att "... det är omöjligt att på ett fullt tillfredsställande sätt indela mänskligheten i raser." Men sedan gör man i alla fall en strikt rasuppdelning... Intressant är att man i Lindblads lexikon anger – spalt 1486 – ett släktskap mellan den europeiska rasen och de australiska urinvånarna, medan ju en del andra av de uppslagsböcker, alldeles speciellt två upplagor av Svensk Uppslagsbok, som finns här, hävdar att aboriginerna är släkt med neanderthalarna och inte alls med några andra nu levande människor...

Trots de inledande tvivlen på rasbegreppets tillämplighet "... visar sig genomsnittsnegern i beröring med civilisationen stå intellektuellt betydligt lägre än europeer, indier och ostasiater, troligen även än indianer och malajer." Band 2, spalt 1550.

Dock antyds ingenting om värderingar av rasegenskaper inom mänskligheten varken under uppslagsorden Ras, Rasbiologi eller Rashygien – band 3, tryckt 1929, spalterna 389-390.

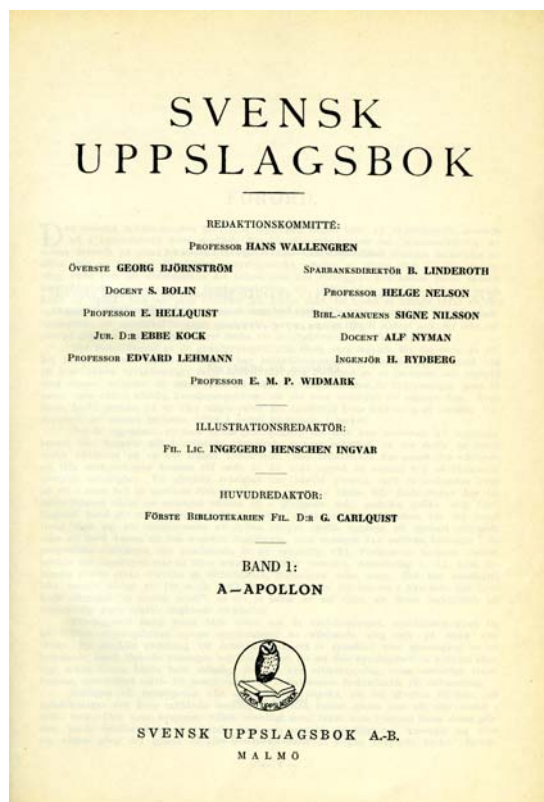
Åhlén och Åkerlunds konversationslexikon 1925, 30 band

Åhlén och Åkerlund gav ut ett billigt konversationslexikon i trettio tunna volymer riktat till ”den stora publik, som varken har medel, tid eller intresse för annat än snabb orientering och information på just det område eller i det ämne, vilket närmast tilldrar sig dess uppmärksamhet för ögonblicket.” Man lade däremot ner mycket arbete på illustrationerna, och även om de inte alltid säger så mycket så är de många och med mycket god tryckteknisk kvalitet.

I denna mycket kortfattade lilla uppslagsbok står det inte mycket om *Jorden* eller om *Jordbävningar* – men det lilla som står (band nummer 9 sid 17 respektive 16) antyder att teorin om kontinentalförskjutningen inte var speciellt omhuldad inom redaktionen.

Människan behandlas i band 14, tryckår 1928, sid 138, och man konstaterar att utvecklingsläran är så självklar att ”... redan vid det flyktigaste studium av fosteranatomin framgår detta samband (*mellan oss människor och övriga primater*) med all önskvärd tydlighet.”

På nästa sida i band 14, sid 139, behandlas människoraserna men först på sidan 140 etablerar man ”... rasformer, som utgöra olika utvecklingsstadier. Den lägsta typen är då den australiska urrasen med den närbesläktade papuanska urrasen och melanesiernas blandras. Den närmast högre typen ...” Och så fortsätter det tills artikeln slutar med att ”I Europa skiljer man mellan romaner (spanjorer, italienare, fransmän, greker etc.), slaver (bulgarer, serber, tjecker, polacker, ryssar) och germaner (tyskar, holländare, engelsmän, skandinaver). I söder dominerar den mörkare, i norden den blondare typen.”

Svensk Uppslagsbok 1929, 31 band

17 år efter att Wegener publicerat sin teori om kontinentalförskjutningen har den fortfarande inte avsatt några spår i Svensk Uppslagsbok, varken i artikeln *Jorden* eller i *Jordbävning*. I Svensk Uppslagsbok ignoreras Wegeners teori helt och nämns inte ens.

En jämförelse med texten i Nordisk Familjebok från 1923 visar att redaktionen för Svensk Uppslagsbok, till skillnad från redaktionen för Nordisk Familjebok, trodde att jordkärnan var flytande.

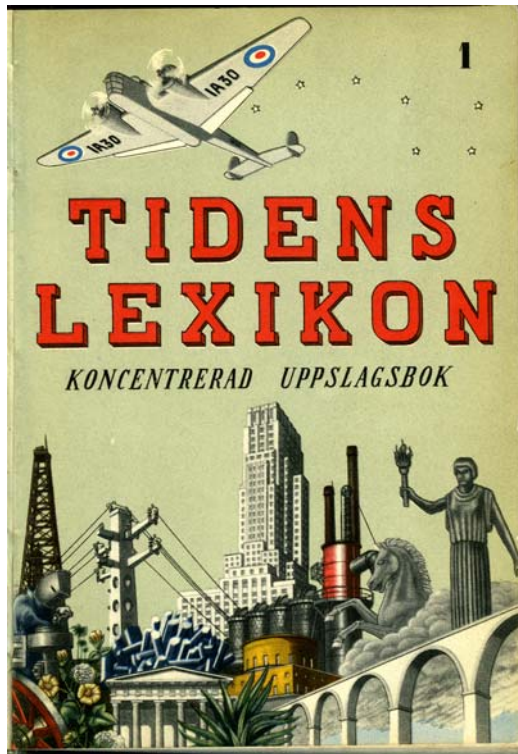
Människan ägnas 16 spalter text varav drygt sex spalter ägnas åt mänskliga raser utan några som helst reservationer vad beträffar den vetenskapliga relevansen hos begreppen.

Intressant är att man anger att människoraser kännetecknas av "... vissa gemensamma ... kroppsliga och själsliga egenskaper ..." Så nu dyker de själsliga egenskaperna upp.

Idag är den gängse teorin att människosläktet härstammar från Afrika och 1929 har man kommit dithän att (spalt 564 band 19) "Intet tvivel råder om att m:s närmaste förfäder varit i besittning av färgad hud."

Uppslagsordet *Rashygien* (spalt 539, band 22, tryckår 1935, två år efter att Hitler valts till rikskansler) lär oss bland annat att "De medvetna rashygieniska strävandena i modern tid leda sitt ursprung från Ch. Darwin och Fr. Galton." Även om Galton faktiskt genom en donation inrättade en rasbiologisk institution vid Londons universitet förefaller det inte så litet orättvist att hålla Darwin ansvarig för den vantolkning av hans teori som rasbiologin utgör. Den tillvitelsen får helt och hållet stå för redaktionens räkning. Men Sverige hade vid denna tid en mycket stark ställning inom den vetenskapligt baserade rasismen. Rasbiologiska institutet vid Uppsala universitet inrättades redan 1921 och fortsatte sin verksamhet fram till 1958 (eller möjligen 1956).

Rashygienens mål är att vidta "... åtgärder, som verka i riktning mot utväljande av de önskvärda individerna att i större proportion än förut ombesörja släktets fortplantning." Läs gärna själva och jämför den texten med den i Nordisk Familjebok 3:e uppl från 1923, band 14, spalterna 633 och 634.

Tidens Lexikon 1937, 2 band

Andra världskriget hade visserligen inte börjat ännu men Royal Air Force fick pryda omslaget tillsammans med en frihetsgudinna, en svetsare, skyskrapor och andra symboler för industrialismens och kulturens framsteg.

I en "koncentrerad uppslagsbok" som denna kan man förstås inte vänta sig att artiklarna skall vara heltäckande. Artikeln *Jorden* nämner ingenting om hur kontinenterna bildats. Men om man slår upp *kontinentalförskjutning* hänvisas man vidare till uppslagsordet *Wegener* och får där, bara 22 år efter att teorin publicerades, faktiskt en förhållandevis god genomgång av dess huvuddrag.

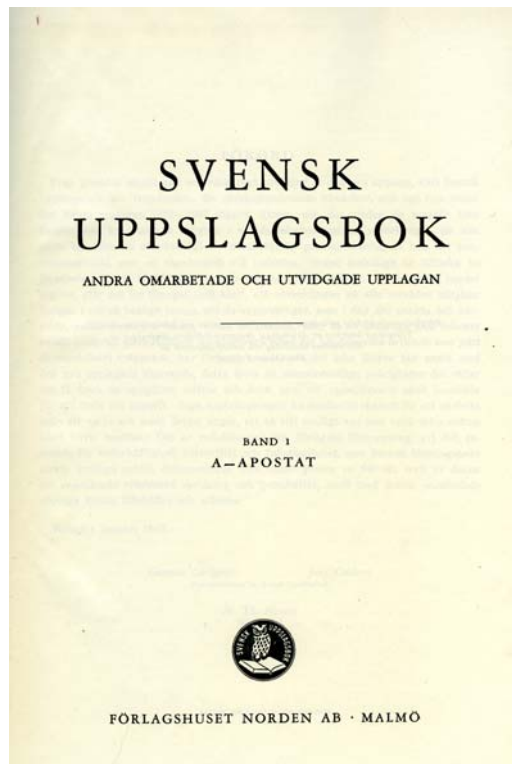
Varken *Människa* eller *Människan* finns med som uppslagsord medan däremot *Människoraser* ägnas en dryg textspalt och två hela bildsidor. Här står det – i spalt 1902 i band 2, tryckår ej angivet men

sannolikt 1938, att "Man får väl anse tämligen säkert, att människan på ett eller annat sätt är släkt med aporna." Den här trycktes 75 år efter att "Om arternas uppkomst" kommit ut!!! Vetenskaplig försiktighet i all ära men...

Vad gäller de mänskliga raserna behöver man dock inte reservera sig: "I samband med dessa kroppsliga olikheter finnas naturligtvis också psykiska skillnader mellan raserna." Spalt 1903.

Vill man ha mera detaljer får man gå in på de enskilda raserna som uppslagsord: "I kulturellt avseende stå negern jämförelsevis lågt." (band 2 spalt 1935). Om *Zigenare*, band 2 spalt 3065: "Under sina vandringar ha de uppblandat sig med andra raselement ur de lägre samhällslagren." (lägg märke till den självklara betydelsen av ordet andra i sammanhanget...) Mera om *Zigenare*: "De leva av tiggeri och snatteri och avsky arbete." "... äro ofta knipsluga i bytesaffärer och dylikt."

Men så har man ändå sett att rasläran inte alltid är så bra, så litet måste man urskulda sig: "Speciellt när det gäller judar ha oriktiga föreställningar om klara och skarpa gränser mellan raser ... och konstruktioner om viktiga psykiska olikheter spelat en olycklig roll." (band 1, spalt 1329) Tro det – Kristallnatten inträffade i november 1938.

Svensk Uppslagsbok 2:a upplagan, 1949, 32 band

Artikeln *Jorden* (band 15 från 1950) utgår nu från att jordskorpan utseende beror på någon form av förskjutningar även om man inte har accepterat kontinentalförskjutningen helt. I artikeln *Jordbävning* har man däremot nu lagt tyngdpunkten på de så kallade förskjutningsskalven, dvs på sådana skalv som uppträder bland annat i gränsszonerna mellan kontinentalplattorna. Man ser alltså här hur kontinentalförskjutningsteorin och platttektoniken är på väg att accepteras inom seismologin och teorin för jordbävningar, men hur den fortfarande inte riktigt accepteras om teori för den övergripande geofysiken.

I Svensk Uppslagsboks andra upplaga har man helt radikalt slagit samman uppslagsorden *Människan* och *Människoraser* till ett och presenterar alltihopa under *Människan*, band 20, tryckår 1951. Artikeln sträcker sig över totalt 14 spalter varav rasbegreppet

ägnas fem-och-en-halv.

I avsnittet om mänskliga raser hänvisas också till det separata uppslagsordet *Rasbiologi*.

Huvuddelen av textmassan om mänskliga raser är identisk med den i upplagan från 1929.

Uppslagsordet *Rashygien* – band 23, spalt 890, tryckår 1952 – är värt att läsa... Jämför värderingarna i 1949 års text med värderingarna i 1929 års upplaga (band 22, spalt 539, tryckår 1941).

Påfallande är också de nya åsikterna om zigenare, jämfört med första upplagan. Se vidare häftet "Uppslagsboken och tidsandan".

Kunskapens Bok 1949, 7 band + 2 registerband

När Focus och Combi Visuell – senare följda av Skattkistan – kom ut med ambitionen att presentera kunskap på ett nytt och lätt tillgängligt vis genom temaartiklar och bra illustrationer – ja, då kommer man osökt att tänka på Kunskapens Bok.

1949 kom den här, tredje, upplagan – med tredimensionella bilder här och där och med sju band med temaartiklar och dessutom två alfabetiskt ordnade lexikon-band.

Syftet var ”Att väcka håg för studier, egga fantasin, stilla kunskapstörsten med vetande i fängslande form och på så sätt främja förståelsen för vad som rör sig i tiden”

Band 4, tryckt 1950, innehåller på sidorna 1888-1890 en artikel om Jorden och på sidorna 1891-1894 en om ”Då Jorden är på misshumör” (jordskalv, alltså).

Kontinentalförskjutningsteorin har slagit igenom i Kunskapens bok, såsom framgår både på sidan 1890 och högst uppe på sidan 1894.

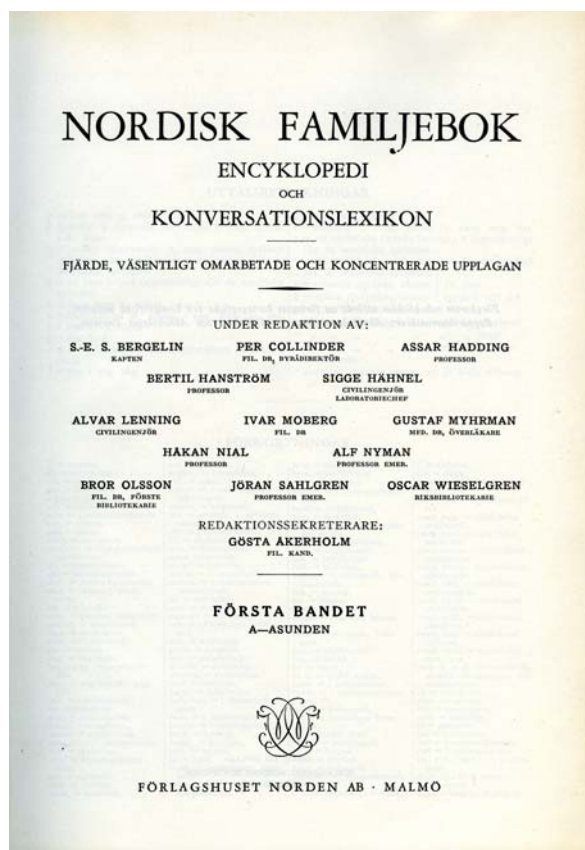
Hur långt man har drivit ambitionen att åstadkomma en lättläst och flytande – men ändå medryckande och illustrativ – text, kan man njuta av i artikeln *Människan*, band 5 tryckt 1950:

”... En del av födan upplägges på ort och ställe såsom högkoncentrerade konserver i särskilda förrådsmagasin i levern, medan återstoden av blodet föres vidare upp till hjärtat. Detta senare är en kraft- och rörelsecentral, byggd av muskelceller, som tjänstgöra som cylindrar i en förbränningsmotor. De arbeta självständigt och i regelbunden rytm och driva blodet runt i kroppen. Därigenom få medborgarna, cellerna, i miljonstaden ’livets nödtorft’, de finpreparerade och färdigberedda födoämnena, framburna ända till dörren. Men låt oss fortsätta, där vi sist lämnade blodet och näringen, alltså i hjärtat! Efter passage genom höger förmak skjutsas den röda vätskan ut ur höger kammare upp i lungorna. Där avlasta de röda blodkropparna förrådet av obrukbar kolsyra. De röda lastautomobilerna stuvats nu vid passagen genom lungträdet – det är cellsystemet med gasutbyte till specialitet – fulla med syre, vilken lastbilarna sedan föra vidare tillbaka till vänster hjärthalva. Denna har den utomordentliga uppgiften att ...” Är det inte fantastiskt!

Läs och bläddra och njut själva...

Människoraser nämns överhuvudtaget inte i artikeln.

När ni ändå bläddrar i Kunskapens Bok så passa på och läs om bankerna och jämför med 1845 års konversationslexikon och med Globerama från 1961. Se också häftet ”Uppslagsboken i skolan”.

Nordisk Familjebok 4:e upplagan, 1952, 22 band

I 1952 års upplaga – fjärde upplagan – av Nordisk Familjebok, innehåller till stor del omarbetade texter om både *Jordbävningar* och om *Jorden*, jämfört med tredje upplagan från 1929. Bland annat har jordens innersta kärna blivit flytande igen och även om Wegeners teori om kontinentalförskjutningen inte presenteras som fakta så nöjer man sig med att anföra att det finns vissa bevis mot den.

Människan, ”vars härstamning från djurriket är bevisad...”, band 15, tryckår 1962, spalt 523, anses nu komma från en av två platser, nämligen Indien och/eller Sydafrika. Så nu har man helt övergivit tanken från 1904 att människan skulle stamma från Europa och böjt sig för de fynd som gjorts.

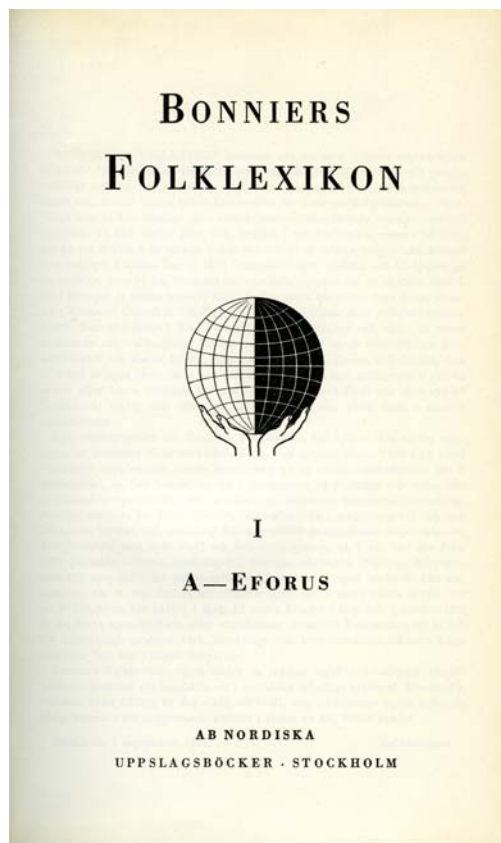
Människoraser avhandlas på fem-och-en-halv spalter. En jämförelse med 1923 års upplaga

visar att 1952 finns inga som helst reservationer beträffande raslärens vetenskapliga relevans och dessutom har plötsligt australierna blivit nära släkt med neanderthalarna, precis som de tidigare varit i Svensk Uppslagsbok men som de *inte* var i 1923 års upplaga av Nordisk Familjebok.

I 1952 års upplaga finner man följande under uppslagsordet *Rashygien* (band 17, tryckår 1962, spalt 762). ”Rashygien strävar att motverka ogynnsamma rasblandningar. Härvid utgår man från att korsningar emellan avsevärt skilda människoraser äro mindre önskvärda. Till grund för bedömandet ligga respektive rasers kulturståndpunkt samt framför allt deras genomsnittliga frekvens av socialt värdefulla arvsanlag. Så äro t.ex. korsningar emellan negroida och europida raser ur den senare rasens synpunkt icke önskvärda...” Detta är ett direkt citat ur Svensk Uppslagsbok, 1949 års upplaga.

Jämför texten från 1952 med vad som stod i 1923 års upplaga: ”... Den positiva rashygien vill med tillämpning av urvalsläran föröka de mänskliga egenskaper, som anses värdefulla. Här råder emellertid mycken oklarhet om både mål och medel; man vill givetvis särskilt främja goda andliga egenskaper, men dessa äro svåra att fastställa i och för sig och än svårare att följa med avseende på deras ärftlighet; dessutom ha en mängd ovidkommande känslomoment ofta fått spela in, särskilt raschauvinism – i Tyskland och USA – och sociala fördomar, varjämte hela den biologiska grunduppfattningen frestar till förbiseende av de irrationella livsvärden, som den mänskliga kulturen i så hög grad vilar på...”

Rasismen fick alltså genomslag i Nordisk Familjebok under Hitlereran – 1923 hade man starka reservationer men strax efter andra världskrigets slut accepterade man rasläran med hull och hår... Och detta alltså med stöd av Svensk Uppslagsbok som hade kommit ut bara några år tidigare med pretentionen att utgöra något i stil med en Svensk Nationalencyklopedi.

Bonniers Folklexikon 1954, 5 band

I förordet säger man sig ha utgått från Bonniers Konversationslexikon, andra upplagan 1938. Den upplagan har inte vi hemma, men den första upplagan från 1922 har vi kommenterat här. Andra upplagan, tillhörig Lessebo bibliotek, finns i utställningen.

Välj gärna ut något ord och jämför artiklarna. Bara som ett exempel kan man ju titta på *Anjalaförbundet* och fundera över hur den svenska patriotismen och nationalkänslan förändrats mellan dessa två upplagor. Intressant vore att även ha andra upplagan av Konversationslexikonet att fylla i luckan med, men tyvärr...

Artikeln *Jorden* i band 3, tryckt 1954, förklarar hur kontinenterna utgör egna block, "vilka flyta på det tyngre, plastiska underlaget", (spalt 244) men hänvisar varken till *Wegener* eller *kontinentalförskjutningsteorin* som egna uppslagsord. Redaktionen anser tydligen teorin så väl etablerad att den inte kräver någon ytterligare förklaring. Inte heller

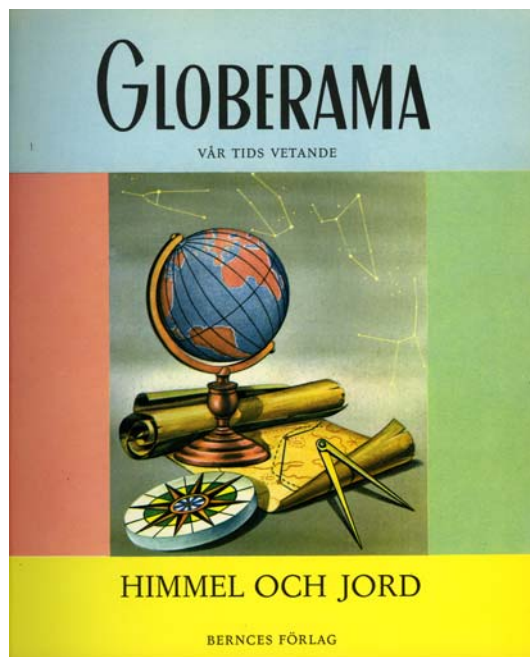
artikeln *Jordskalv* ger några hänvisningar.

Människan ägnas cirka sex textspalter, *människoraser* drygt 7, båda i band 2 med start i spalt 1878 respektive 1888. Från *människan* hänvisas vidare till *utvecklingslära* för den som vill ha teorin förklarad för sig.

I artikeln *människan* antyds i spalt 1883 att aboriginerna skulle härstamma från Javamänniskan – alltså ett annorlunda grepp än vad Svensk Uppslagsbok, och sedermera även Lilla Uppslagsboken, hävdade; att de skulle härstamma från neanderthalarna.

Under *människoraser* anføres inga som helst tvivel på begreppets relevans. Tvärtom – och den här texten är ganska kul att jämföra med Combi Visuell från 1967 – hävdar man den vetenskapliga exaktheten: "Inom den moderna rasforskningen använder man invecklade statistiska metoder för att få säkra mått på skillnaderna ..." (spalt 1888).

Trots den totala tilltron till rasbegreppet som vetenskapligt underbyggt drar man inte några långtgående kulturella slutsatser vare sig under orden *neger* eller *judar*. Men när det kommer till *zigenare* (band 5, tryckt 1954), är det slut med toleransen. Läs själva...

Globerama 1961, 7 band varav 1 lexikon

Globeraman – som ju bygger så mycket på bilden som hjälpmedium till texten – blir litet lustig när man har fått textsidorna på fel plats, som exempelvis i band 5 där sidnumreringen i slutet löper 158, 160, 164, 162, 168, 166, 172, 170, 176, 174, 178 men sedan återgår till ordningen igen. Titta exempelvis på sidan 166 hur konstigt det kan bli – eller på sidan 168 eller varför inte på sidan 164.

Globerama – med sin speciella utformning avsedd främst för skolbruk – tar upp jordens utveckling i det första bandet *Himmel och Jord*, dels under rubriken *Jordens födelse* på sidan 10 men även under *Oceaner och flytande kontinenter* på sidan 148.

Trots rubriken på sidan 148 antyder texten ett visst tvivel på kontinentalförskjutningen, men texten är faktiskt väl balanserad.

Band 2 – *Människan och Livet* – likaledes tryckt 1961, tar upp utvecklingsläran på sidorna 182 och 184.

Varken orden *Människoraser* eller ens *Ras* finns i sakregistret i band 2, men däremot dyker raserna upp i band 1, på sidorna 44 och 46. I någon mån illustrerar detta svårigheten med systematiskt/tematiskt arrangerade uppslagsböcker: Det mest naturliga är ju att söka människoraserna som fenomen i bandet *Människan och Livet* – snarar än i bandet *Himmel och Jord* – eller hur?

Band 5 – *Konst och Kultur* – tryckår 1963, tar inte upp någonting eller innehåller några hänvisningar till människoraser och kulturnivåer.

Lilla Uppslagsboken 1966, 10 band

Jämför gärna texterna på uppslagsorden *Jorden* och *Jordbävning* med texterna i *Svensk Uppslagsbok* från 1949.

Det är intressant att notera hur formuleringar och ibland hela artiklar följer med i förlagens nyutgivning. Det är inte alls säkert att ett modernt uppslagsverk innehåller modern information. Det kan också vara så enkelt som att den nya redaktionen helt enkelt har skurit ner litet i de gamla texterna som fanns i förlagets senaste uppslagsbok – även om den råkar vara tjugo år gammal...

Artikeln om människan – drygt 5 spalter i band 7, tryckår 1966 – består av två ungefär lika stora delar: En antropologisk beskrivning och en rasbeskrivning.

Tjugo år efter andra världskriget lever och frodas alltså rasbegreppet fortfarande i svenska uppslagsböcker och man använder fortfarande kranie­mätningar för att klassificera raserna. I likhet med *Svensk Uppslagsbok* från 1949 påstår även *Lilla Uppslagsboken* att Aboriginerna i Australien närmast är släkt med Neanderthalarna och inte med oss andra, moderna människor.

1966 års upplaga av *Lilla Uppslagsboken* säger också att: ”Den positiva arvshygi­enen uppmärksammar särskilt olikheter i nativitet mellan befolkningsgrupper, som kan antagas vara av i genomsnitt olika värde ur arvsbiologisk synpunkt...” Uppslagsord *Arvshygi­en*.

En hel del av värdeomdömena hittar man uttryckta på liknande sätt redan i 1949 års utgåva av *Svensk Uppslagsbok*. Och de kopieras sedan i det ena uppslagsverket efter det andra...

Combi Visuell 1967, 5 band

När Focus började komma ut 1958 visade det sig att uppslagsböcker med bilder i var ett framgångsrecept. Focus kombinerade dessutom på ett systematiskt sätt temaartiklar med ”vanlig” uppslagsboksstruktur med alfabetisk ordning.

I Combi Visuell försökte man föra detta ett steg längre genom att låta bilderna spela en än större roll och genom att *bara* ha tematiska artiklar. Combi Visuell var helt enkelt Nordisk Familjeboks svar på Focus.

Jämför gärna artiklarna om – exempelvis – *Jorden* mellan Focus och Combi Visuell.

I likhet med vad som är fallet i Focus, presenterar Combi Visuell teorin om kontinentalförskjutningen som en självklarhet – den är så väletablerad femtio år efter att den publicerades att inga reservationer behövs.

Beträffande *människan* avsätter Combi Visuell 12 sidor med mycket bilder och litet text i volym 3.

På sidan *Människan* 5 finner man rasläran igen – men nu har man starka reservationer: ”Den fysiska antropologin införde *rasbegreppet*, man strävade efter en rasindelning grundad på ... tvivelaktigt värde ... ärftlighetsförhållandena okända ... för liten hänsyn ...”

Ja, tänk så dumma de var förr. Titta bara i Svensk Uppslagsbok från 1949 och i Nordisk Familjebok från 1952...

Men nu, minsann, nu vet vi bättre (samma sida): ”Under de senaste 20-25 åren har en ny riktning inom antropologin, den genetiska antropologin, utvecklats. Den är en exakt vetenskap, som studerar människans variation med utgångspunkt från ärftlighetsläran...”
Ja, läs själva.

Vad man helt har glömt bort är att även skullmätningarna är (var?) en exakt vetenskap men de var lika meningslösa för det.

Uppslagsböckernas naturvetenskapliga ambitioner leder ibland till just detta, att man glömmar bort att de teorier man avfärdar byggde på precis samma vetenskapliga kriterier som de nya teorier som man omhuldar.

Bonniers Trebandslexikon 1970, 3 band

Den här typen av korta och små skrivbordslexika måste på grund av sin litenhet vara kortfattade.

Följaktligen nämner varken artikeln *Jorden* (band 2, tryckår 1970, sid 128) eller artikeln *Jordbävning* (sid 127) kontinentalförskjutningen vid namn men man tar upp teorin kortfattat inom artikeln *Jorden*. Däremot hänvisar man inte, så ifall man inte känner till teorin själv och kan slå på endera *kontinentalförskjutning* eller på *Wegener* så får man inte reda på dem.

Människan avhandlas på 31 textrader i band 2, sid 400.

Rasbegreppet finns fortfarande kvar – band 3 (1970) sid 86 – men man är mycket noga med att

påpeka att indelningen inte har att göra med ”språk, nation, kultur etc.”

Man kan inte heller spåra några rasistiska tendenser i skrivningarna vare sig under ordet *negrer* eller under ordet *zigenare*.

SKATTKISTAN

UPPSLAGSVERK FÖR SKOLA OCH HEM

I

Uppslagsord, vilka ej återfinnas i detta band, torde sökas i band V, kompletteringsdelen

SKATTKISTAN

AB KULTURHISTORISKA FÖRLAGEN
GÖTEBORG

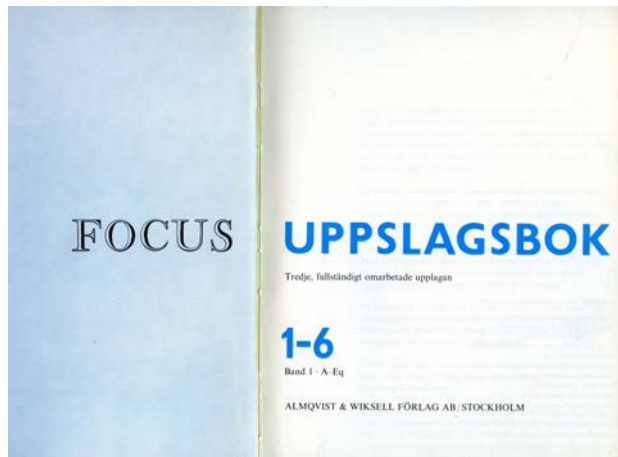
Skattkistan 1973, 5 band, för skolbruk

Artikeln *Jorden* i volym 2, sidan 323, svarar verkligen inte på många av de frågor som man kunde tycka att ett vetgirigt skolbarn borde ställa. Med tanke på hur både Combi Visuell och Focus vid det här laget hade visat på möjligheterna att utnyttja bilder och text i kombination, måste man säga att Skattkistan är närmast en pedagogisk katastrof.

Människan – i volym 3, sidorna 167-171 – är en temaartikel i direkt anslutning till artikeln om mänskliga rättigheter. Artikeln nämner ingenting om olika raser – men å andra sidan är det mycket annat den inte heller nämner.

Den utgår också fullständigt självklart från att människan är ”skapelsens herre” och det kan ifrågasättas om det är den självbild som skall inpräntas i skolbarnen.

Däremot är det ett bra grepp för skolans roll som fostrare att låta de mänskliga rättigheterna närmast ingå som en integrerad del av artikeln om människan. Detta, om något, borde kunna motverka rasistiska tendenser.

Focus 1974, 6 + 5 band

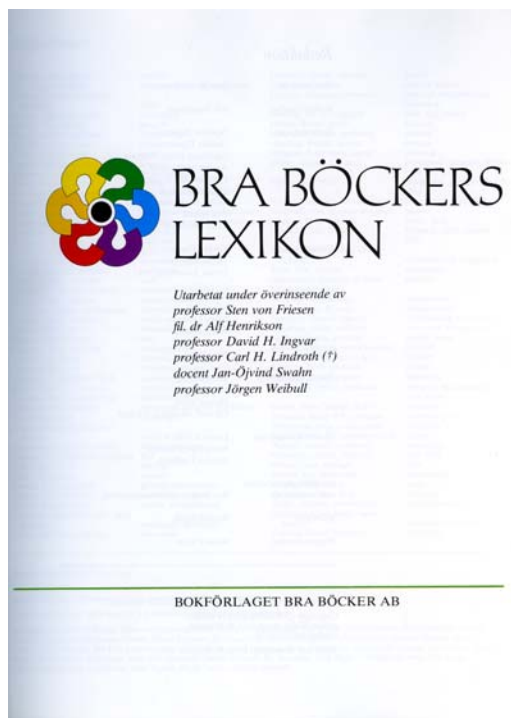
Focus gavs ut första gången 1958 och kom i sin tredje upplaga 1974.

Tredje upplagan bestod av 6 alfabetiskt ordnade band plus ytterligare ett antal tematiska band: "Människan", "Konsten" I och II, "Tekniken" och "Materien".

Även i de alfabetiskt ordnade banden ingår större temaartiklar och bildmaterialet är mycket väl genomarbetat.

Prova att slå upp Jorden i band nummer 3. Vid den här tiden har inte bara Wegeners ursprungliga teori slagit igenom helt utan plattetektoniken har också vidareutvecklats genom de rön som gjordes på 1960-talet och illustrationen på bildsidan Jorden IV visar att teorierna nu är så etablerade att det räcker med en liten bild och en kort text.

Människoraser behandlas under huvudordet *Människan* i band 3 med tryckåret 1974. På bildsidan Människan III visas karaktäristika för tre huvudraser där bara några enstaka fysiska skillnader utgör karaktäristika. Inte heller texten om människoraser – sidorna 2135-2137 – antyder någonting om psykiska skillnader eller om lägre och högre raser eller något i den vägen.

Bra Böckers Lexikon, 1991, 25 band

Den utgåva som vi har hemma innehåller en blandning av tredje och fjärde upplagens band!

På sidan 227 i band 12 (tryckår 1986, 3:e uppl.), artikeln *Jorden*, har kontinentalförskjutningsteorin och platttektoniken blivit så självklara att man inte ens bryr sig om att nämna teorins upphovsman. Man konstaterar bara att "Under minst ett tillfälle ... har alla nuvarande kontinenter varit samlade i en urkontinent ...".

I artikeln *Jordbävning*, samma band, har man nu uteslutit de instörtningsskalv som alla tidigare uppslagsböcker nämnt och koncentrerar sig på de skalv som uppstår mellan de tektoniska plattorna. Inte heller här nämns några av uphovsmännen till teorierna utan man konstaterar bara självklart att jordskorpan byggs upp av "...stora, styva plattor...".

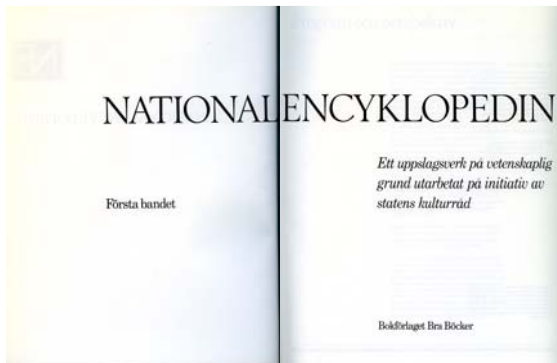
Även band 16 i vår utgåva härrör från tredje upplagan och är tryckt 1987. I detta band hänvisar artikeln *Människan* på sidorna 284-292 ingenstans till den intressanta vetenskapshistoriska aspekten och Darwin lyser helt med sin frånvaro. Däremot namnges flera av de arkeologer som genom fynd bidragit till att kasta ljus över utvecklingen.

Artikeln innehåller de fyra underrubrikerna Anatomi, Utvecklingshistoria, Raser och Primitiva kulturformer. Under *Raser* kan man bland annat läsa "Varje rasgrupp utgörs av en samling besläktade populationer, vilkas gränser ofta är flytande,..." Sedan man introducerat den moderna, genbaserade antropologin, konstaterar man vidare att "Den rasindelning som bygger på frekvenser av gener för molekylär variation har givit en bild av rasernas släktskap som något avviker från den antropometriska indelningen." och senare att "De tydliga yttre rasdragen, som är grunden till rasindelningen, motsvaras inte av en lika stor differentiering av den molekylära variation som hittills studerats."

Vad det här betyder är, att man i grunden tvivlar på att man kan använda rasindelningen till någonting av praktisk betydelse, och detta förstärks ytterligare av avslutningen av den underartikel som har rubriken *Raser*: "Huruvida beteendeskilnader mellan raser har någon genetisk grundval eller helt kan tillskrivas kulturell och social miljö har varit föremål för en hetsig debatt. Även om man antar att det finns en genetisk grundval för mentala skillnader mellan individer, ger de jämförelser som kan göras mellan raser ingen möjlighet att separera kulturella och genetiska effekter. Frågan om förekomsten av genetisk betingade mentala rasskillnader är därför fortfarande helt öppen."

Fortfarande öppen? Varken 1949 eller 1952 var det en öppen fråga. Då var kopplingen mellan kulturell utveckling, mentala egenskaper och ras självklar.

Även om alltså Bra Böckers lexikon i någon mån intar en kritisk attityd till rasbegreppet så vill man ändå inte avfärda det. Men man aktar sig noga för att säga något som kan vara stötande.

Nationalencyklopedin 1989, 20 band

Nu – närmare trettio år efter att plattetektoniken har utvecklats – hänvisar artikeln *Jorden* i band 10, tryckt 1993, till plattetektonik som eget uppslagsord!

Vad som också dyker upp i form av ett nytt perspektiv i artikeln är kopplingen mellan människan och jorden. Underrubriken *Geobiosfäriska länknings* på sidan 197 ger en

ny infallsvinkel som inte förekommit i något av de tidigare uppslagsverken – inte ens i förlagets eget lexikon från bara ett par år tidigare.

Nytt är också ett milt – men dock – inslag av mänsklig självkritik och medvetande om att jorden är ett slutet och begränsat system. På sidan 200 står: ”Alltsedan 1960-talet har emellertid insikten ökat om att ekonomisk tillväxt är svår att förena med hänsyn till miljön.” Trettio år efter Rachel Carsons bok ”Tyst Vår” har alltså denna insikt slagit igenom även i uppslagsböckerna.

Artikeln *Jordbävning* nämner nu varken vulkanutbrott eller instörtningar som orsaker till jordbävningar, utan bara förkastningsskalv.

Artikeln *Människan* (band 13, tryckår 1994, sid 576-580) är intressant ur många synpunkter. Men låt oss koncentrera uppmärksamheten till avsnittet om *Raser*.

Combi Visuell hänvisade till den genetiska antropologin som ”en exakt vetenskap” och Bra Böckers Lexikon hänvisade till antropologi baserad på blodgrupper och på genfrekvenser. Men det skulle ju kunna skyllas på att de båda var moderna tekniker när de här två uppslagsböckerna trycktes – eller hur?

NE: ”Med upptäckten av blodgrupperna öppnades vid sekelskiftet (*skiftet 1800-1900, inte skiftet 1900-2000*) nya horisonter för rasforskningen, men trots målmedvetna forskningsinsatser lyckades man inte finna signifikanta korrelationer mellan blodgrupper och fenotypiska drag.”

Bra Böckers Lexikon, band 16, utkom bara sju år före Nationalencyklopedins band 13 – på samma förlag. Men i NE sägs att ”Modern genetisk forskning har visat att ... raserna enbart kan svara för 6,3 % av den genetiska variationen. ... En undersökning ... resulterade i ytterligare 8,3 % samvariation. Det innebär att oavsett om människosläktet indelas i mer än hundra olika ’raser’, finns den genetiska variationen till över 85 % *inom* och inte *mellan* ’raserna’.”

Avsnittet *Raser* upptar cirka en-och-en-halv spalt i NE och 1/3 av detta är en uppgörelse med rasbegreppet. De resterande 2/3 utgör en kort översikt över begreppets utvecklingshistoria. Det intressanta är att jämföra denna totala omsvängning jämfört med den uppslagsbok som samma förlag tryckte bara sju år tidigare. Speciellt mot bakgrund av att artikeln i NE hänvisar till resultat från hela 1900-talet. ”Vid en enkät 1985 svarade mer än hälften av de tillfrågade antropologerna nej på frågan ’Finns det biologiska raser inom arten *Homo Sapiens*?’” Man påstår inte att det är forskningsresultat från de senaste sju åren som kullkastat rasbegreppet – utan man hänvisar till att de aldrig under hela 1900-talet kunnat påvisas några samband som skulle stödja begreppet. Så varifrån kom texten i Bra Böckers Lexikon?